

Аман кызы Б.

Ч. АЙТМАТОВ – ДИАЛЕКТИЛИК СӨЗДӨРДҮ ПАЙДАЛАНУУНУН УЛУУ ЧЕБЕРИ

Аман кызы Б.

Ч. АЙТМАТОВ –ВЕЛИКИЙ МАСТЕР ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ДИАЛЕКТИЧЕСКИХ СЛОВ

УДК:8с

Адабий тилибиз диалектилик сөздөр менен ар дайым байып, толукталып турат. Окумуштууларыбыз кыргыз диалектисин, говорлорун белгилүү деңгээлде терең изилдөөгө көп күч-аракеттерин жумшаган: К.К.Юдахин «Лейлектик материалдардан» (1948-ж), Ж.Шүкүров «Алай говорунун материалдарынан» (1946-ж), К.Бакеевдин «Кыргыз тилинин Ноокат говору» (1952-ж), М.Туряджанованын «Кыргыз тилинин Төлөйкан говору» (1954-ж), Ж.Мукамбаевдин «Кыргыз тилинин Жерге-Тал говору» (1955-ж), Т.К.Ахматовдун «Кыргыз тилинин Талас говору» (1959-ж) ж.б.

Окумуштуулардын бир катары кыргыз тилин түндүк жана түштүк диалекти деп экиге бөлүп караса, академик Б.М. Юнусалиев «Кыргыз тилинин диалектологиясынын программасында» (1955-ж.) диалектилерди территориялык жагынан: түндүк, түштүк-чыгыш, түштүк-батыш деп үчкө бөлүп талдаган. Кандай классификациялабайлы, кыргыз тилинин диалектилери, говорлору улуттук тилибизди ар тараптан байыта тургандыгы ишенимдүү факты. Көркөм сөз чеберлери – сөздүн зергерлери катары өз чыгармаларында диалектилик сөздөрдү натыйжалуу пайдалангандыктарын байкоого болот. Улуу жазуучубуз Ч. Айтматовдун диалектилик сөздөрдү «Саманчынын жолу», «Гүлсарат» повесттеринде кандай чеберчиликте пайдалангандыгын анализдеп карап көрөлү:

1. Ошондо биз *уваттын* четинде Субанкулдун таар күрмөсүн төшөнүп, арыктын кашатын жазданып жатканбыз. (*Уват* – айдоо аянттарын бөлүп турган чек, же айдоо чегин бойлой кеткен арык. Ч. Айтматов. 2-том. 2008. «Бийиктик» басмасы. Мисалдар ушул том боюнча алынды).

2. Желп-желп этип мээлүүн керимсел жүргөндө, шүүдүрүмдүн *асел жыты*, шыраалжын менен эрмендин кермек жытына аралашып, аңызга жайылып, буудай арасы шуудурап, кылканына илинген ай жарыгы алтын көлдөй кубулуп чайкалып жатты. (*Асел жыты* – балдай жыты. 122-бет)

3. Эрте жазда топурак тоборсуп *көпчүй* келгенде айылдын сыртында күркүрөгөн дабыш чыгып, алдакайдан үрккөн жылкы көчөнү как жара, таноолорунан бышкырышып, топ-тобу менен дүрбүп өттү. (*Көпчүй* – жердин үстүнкү катмарынын жазында ачылган камыр сыяктуу көтөрүлгөн абалы. 125-бет)

4. Алиман жоолугун жерге жая салып, үйдөн алып келген алмаларды чачып таштады да, кеселерге ачыма куйду. (*Ачыма* – ачыган жарма, максым. 132-бет)

5. Кайда жүрөт десем, көрсө, күндүз эле тоого чаап кетип, өзүбүздүн сары жоргону жылкыдан кармап келиптир. *Окшогон* жорго эле. (*Окшогон* – келишкен, абдан мыкты. 141-бет.)

6. Субанкул кайта-кайта *чакмак* чагып, тамеки түтөтүп келе жатты. (*Чакмак* – ширенке, күкүрт. 147-бет)

7. Чабуулга бет койгондой *кажарлана* катуу басып, кырга чыкканда гана бир токточу. (*Кажарлана* – кайраттуу, демдүү. 226-бет)

8. Айдоо *малтап* бараткансып, буттары да оор тартып, туяктарына коргошун уютуп койгондой. (*Малтап* – айдоону кечип, аралап. 228-бет)

9. Танабайдын *шүйү* качты. (*Шүйү* – кебетеси, шүмрөйүү, көңүл чөгөт болуу. 236-бет)

10. Танабай акырын *итерип* койдү эле, ат теңселип барып калыбына келди. (*Итерип* – түртүп. 236-бет)

11. Үйгө жетсек, кемпирим экөөбүз сени *аспиегтеп* багып алабыз – деп кобурап турду Танабай. (*Аспиегтеп* – кадырлап, ардактап. 236-бет)

12. Боорукерлигиндин *ташпишин* тартасың да жүрөсүң. (*Ташпишин* – азабын, убарасын. 240-бет)

13. Өзү *меке* чал болсо, башындагы *саңсаң* тебетейи көмкөргөн казан кебетеленип калар эле. (*Меке* – куу, амалдуу. *Саңсаң* – жүнү өскүлөң козунун териси. 241-бет)

14. Эси чыккан жылкы тоо жаңырта азынап, түндү көздөй чыңырып, уюп турган жылчыксыз түндү *шабырдай* жиреп, көчкүдөй жөнөдү. (*Шабырдай* – камыштай жиреп. 245-бет)

15. Жылкынын сарайы кана, жем-чөбү, *сүлүсү* кана, тузу кана? (*Сүлүсү* – сулу. 245-бет)

16. Бирок канчалык туйлаган сайын кыл аркан ошончолук *кылкындыра* берди. (*Кылкындыра* – муунта берди. 250-бет)

17. Жүгөн башына катылганда Гүлсары кошкуруп, бир жулкунду эле, кожоюн үстүнкү эрдин шап уучтады.

- *Толгочту!* – деп бакырды жардамчысына. (*Толгоч* – атты чорбулоо. 251-бет)

18. Жан жыгачтарын чечип, моюнчакты шыпырып алды да, бар *абзелин* арабага *атып урду*. (*Абзелин* – жабдык, шайманын. *Атып урду* – ыргытып жиберди. 255-бет)

19. Быйылкы түшүмдү былтыркыдан *аяптоор* арбын алып, карызынан да, пландан да ашык төктү, жалпы райондун намысы деп, башка колхоздордун эсебине эгин, мал төктү. (*Аяптоор* - өтө көп, арбын. 262-бет)

20. Сарайы кулаганы турат, жем-чөбү жок, уйлар мөөрөп, ар кимдин *шыбына* моюн созуп, *келтек* жеп жүрөт. (**Шыбына** – сарайынын үстүнө. **Келтек** – таяк. 265-бет)

21. Адамга кастык ойлоп, минип жүргөн атынын туягына *чеге* кагып жибергендер да болгон эмеспи. (**Чеге** – мык. 269-бет)

22. *Додочулу* омууроолоп, чабалынын капталын кайыштыра сүзүп барат. (**Додочул** – топ бузар. 276-бет)

23. Тигине, Жайдар апа, Танакем келе *жатыры* – деп кубанып алдын тосо чапканда Жайдар ордуна козголгон жок. (**Жатыры** – жатат. 290-бет)

24. Жайдар меймандарга кеңитип кийиз салып, үстүнө *бөстөк* төшөдү. (**Бөстөк** – көлдөлөң. 296-бет)

25. Түшүр камчыңды, – деп, Жайдар адатынча *байыстуу* сүйлөп, эринин ээликкен жинин басты. (**Байыстуу** – токтоо, чечкиндүү. 303-бет)

26. Ат сарайдын жанында балдар *чикилик* чаап ойноп жатышты. Анда чапкан бала таягын салып, *макке* чейинки аралыгын өлчөп кетти. (**Чикилик** – чикит. **Макке** – чекке чейинки. 313-бет)

27. Адамдар жоргонун төрт аягын бүрүштүрүп, *таштүйүн* кылып байлашты. (**Таштүйүн** – чырмап, чие кылып. 317-бет)

28. Кулубай тууганы менен илгертен *араз*. (**Араз** – каршы, катташпайт. 330-бет)

29. Жайдар эмне дээр экен? *Атаат*, кыздарына базарлык деп татты алууга дүкөнгө кирип чыгышка да чолосу болбоду. (**Атаат** – атаганат. 334-бет)

30. Ээ, Танабай! Бу турмуштан бир сабак үйрөнбөгөн *аңгүдүк* байкушум. (**Аңгүдүк** – ала көөдөн, алабарман. 336-бет)

31. Жылкыга караганда, албетте, кой *аяптоор* тынч. (**Аяптоор** – кадыресе. 338-бет.)

32. Бастырманын төбөсүндө бечера кемпирдин эски *илексиндей* болуп кыйшык жыйылган бир чөмөлө чирок чөп турат. (**Илексиндей** – элечегиндей. 346-бет)

33. Кетмендеп араң чаап алган итмурунду же атка арта албай, абдан *абыгер* чегишти. (**Абыгер** – убара. 349-бет)

34. Үйдөн сыя куюлган *тунукени* апкелди да, туулган козулар менен энелерине белги коюп чыкты. (**Тунуке** – темир идиш. 350-бет)

35. Жанагылардын сөздөрү сыртынан кооз, ичи чирик, маңызы жок бош экенин көрбөй *туру* дейсинби? (**Туру** – турат. 390-бет)

36. Кишилерди күтүп Чоро *отуру*, убакыт деген чиркин бир тамчылап кетип *жатыры*. Танабай койнуна колун салып, боолуу *булгаары калтадан* Чоронун билетин алып чыкканча сектор башчысы чыдап күтүп турду. (**Отуру** – отурат. **Жатыры** – жатат. **Булгаары калтадан** – булгаары баштыкчадан. 409-бет)

37. Мындан ашкан мээримдүү адам жоктой. Чоңго *күлөганыч*, кичинеден *алаганыч*. (**Күлөганыч** – чоңго кошомат. **Алаганыч** – өзүн ала качуу, жолотпоо. 417-бет)

Кыргыз адабий тилинин лексикасы ички жана тышкы булактар аркылуу байып, толукталып туураары жалпыга белгилүү. Өзгөчө азыркы учурдагы илимий-техникалык жетишкендиктер, дүйнө элдеринин өз ара ар түрдүү багыттар боюнча кеңири карым-катнаштары жагымдуу таасирин тийгизүүдө. Жогорку окуу жайларынын программасына ылайык адабий чыгармаларды өтүүдө анын толук мазмунуна гана көңүл буруу жетишсиздей сезилет. Ошондой эле кыргыз тилинин практикалык курстарында жүргүзүлүүчү ар кандай багыттагы: фонетикалык, лексикалык, морфологиялык, синтаксистик жана грамматикалык талдоолордо адабий чыгармалардын тилдик касиеттерине, диалектилик сөздөрдү пайдалануу өзгөчөлүктөрүнө да көңүл буруу зарыл. Мына ушундай шартта гана келечек мугалимдерибиз болгон студенттер терең билимге ээ боло алышат. Демек, студенттердин кызыгууларын жогорулатуу менен билим сапаты жаны баскычка көтөрүлөөрү, сөздүк байлыгынын байышы учурдун актуалдуу маселелеринен жана талашсыз.

Адабияттар

1. Айтматов Ч. Гүлсарат. Фрунзе: Кыргызстан, 1971.
2. Айтматов Ч. Саманчынын жолу. Фрунзе: Кыргызстан, 1971.
3. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. Фрунзе, 1969.